

О.М. Оконченко, І.В. Оконченко*

Національний університет “Львівська політехніка”,
кафедра дизайну та основ архітектури*Київський національний університет культури і мистецтв,
ВП “ЛФ КНУКіМ”, кафедра дизайну

ОРГАНІЗАЦІЯ БАСТІОННИХ УКРІПЛЕНЬ ТЕРИТОРІЇ СЕРЕДМІСТЯ ТА ПЕРЕДМІСТЬ ЛЬВОВА У XVII ст.

© Оконченко О.М., Оконченко І.В., 2013

Окреслено умови і причини виникнення бастіонних укріплень у Львові у XVII ст. Проаналізовано історичні плани і карти Львова стосовно інформації про рівень реалізації, авторство та стильову приналежність проєктованих укріплень XVII ст. Висвітлено мало-відому схему бастіонних укріплень Львова. З'ясовано, що до нашого часу збереглися залишки реалізованих укріплень у староголландській школі бастіонної архітектури.

Ключові слова: Львів, оборонна архітектура, історичні плани, система фортифікацій, бастіони.

Conditions and reasons for emergence of bastion fortifications in Lviv of the 17th c. are outlined in the article. Historical schemes and maps of Lviv concerning the information about the level of realization authorship and stylistic reference of 17th c. fortification projects have been analyzed. Less known scheme of Lviv bastion fortifications is highlighted. It has been ascertained that remnants of the realized fortifications of Old Dutch school of bastion architecture have been preserved up to the present.

Key words: Lviv, military architecture, historical schemes, fortifications, system of fortifications, bastions.

Постановка проблеми

Комплекс оборонних споруд Львова склався поступово, починаючи з XIII ст. і до XIX ст. Окремим етапом уфортифікування Львова був період XVII ст., у який остаточно сформувалася система бастіонних міських укріплень.

В останні роки, завдяки введенню у науковий обіг відомих і маловідомих історичних планів і карт Львова та зіставленню їх із результатами археологічних досліджень, з'явилася можливість проаналізувати окремі елементи зображених укріплень, переглянути і уточнити інформацію про укріплення Львова XVII ст.

Аналіз досліджень та публікацій

До теми львівських укріплень XVII ст. дослідники звертались неодноразово. Результати комплексного підходу до дослідження львівських укріплень подано у працях Я. Вітвіцького [1], В.Томкевича [2], Я. Богдановського [3], Е. Малашовіча [4], Й. Гронського [5], В. Вуйцика [6], Я. Лобоцького [7]. Окремі аспекти, які стосуються львівських укріплень та поодиноких мілітарних об'єктів м. Львова означеного періоду, знаходимо у працях К. Бадецького, М. Бевза, С. Гаврилової, М. Голубця, П. Гранкіна, М. Дідушицького, Ю. Дубика, Д. Зубрицького, Я. Ісаєвича, Я. Кіся, І. Ковалишина, Г. Кос, І. Крип'якевича, А. Круля, С. Кунасевіча, Р. Липки, Г. Логвина, Ю. Лукомського, Т. Маньковського, Ф. Марковського, О. Мацюка, І. Могитича, Р. Могитича, Б. Мельника, Я. Новаківського, Г. Новаківської, У. Піхурко, Я. Пйотровського, К. Присяжного, З. Радзимінського, Є. Соболевського, Т. Трегубової, Л. Харевічевої, О. Чернера, А. Чоловського, О. Шишки,

А. Шнайдера, Т. Юзефовича, Ф. Яворського, та інших. Деякі аспекти комплексного дослідження львівських укріплень XVII ст. автор висвітлює у попередніх публікаціях [8; 9; 10].

Мета статті

Мета статті – з'ясувати умови і причини застосування бастионних укріплень у Львові, підсумувати інформацію про існуючі історичні проекти львівських укріплень, проаналізувати авторство проєктованих і реалізованих укріплень, приналежність укріплень до основних шкіл бастионної архітектури; окреслити нез'ясовані питання, які стосуються укріплень Львова XVII ст.

Виклад основного матеріалу

Умови і причини виникнення бастионних укріплень у Львові у XVII ст.

Комплекс укріплень Львова складався поступово залежно від сукупності таких факторів, як соціально-політичні умови, теоретичні передумови мілітарної архітектури, розвиток засобів ураження, способів нападу, тактика і стратегія імовірних та фактичних супротивників, рельєф населеного місця та прилеглих територій, гідрографічна структура, економічна спроможність міста тощо.

У XVII ст. укріплення, розраховані на протидію тогочасній артилерії, повинні були містити артилерійські позиції і бути максимально захищеними від ураження. Бастионна система, яка розвинулася у XV – XVI ст. і вдосконалювалася у XVII ст., якнайкраще відповідала цим вимогам. Укріплення зводилися невисокими, прихованими з боку передполя, а периметр укріплень займав великі території не тільки по довжині, а й по ширині. Головний бастионний вал із зовнішніми укріпленнями, фосами і передполем займав територію, ширина якої була пропорційна до дальності ефективного ураження артилерії, яка у цей період сягала, наприклад, у 1300 фунтового фалькона за сприятливих умов – 3318 кроків [11, с.74].

Адаптація міст кінця XVI ст. – початку XVII ст. до нових мілітарних вимог відбувалася у трьох основних напрямках: 1) застарілі оборонні системи міст підлягали реконструкції згідно з новітніми вимогами; 2) міста з укріпленнями попередніх періодів оточували новими бастионними лініями укріплень; 3) передміським територіям надавали статус “нового міста”, у результаті чого мешканці терену отримували дозвіл на влаштування власних укріплень. Спроби реалізації другого і третього напрямків чітко прослідковуються у Львові, оскільки планувалось оточити місто новими лініями укріплень. Крім того, мешканці Галицького передмістя на початку XVII ст. розпочали діяльність з отримання дозволу на надання передміським територіям статусу “нового міста”.

На початку XVII ст. середмістя Львова оточували три лінії укріплень, які склалися з Високого муру, рову, Низького муру, фоси та валу, фланкованого бастеями і бастионами. У XVII ст. середмістя Львова, завдяки укріпленням, витримало декілька облог, а незахищені передміські території підлягали руйнації, що було зумовлено необхідністю створення вільних зон обстрілу перед міськими укріпленнями.

Проекти фортифікацій Львова XVII ст.

На замовлення передміщан та за сприяння королівської адміністрації було розроблено декілька проєктів. Деякі з них так і залишилися нереалізованими, реалізація інших призупинилась відразу після початку робіт, решту реалізовано частково. Цілий ряд архітекторів-фортифікаторів працювали над уфортифікуванням Львова у XVII ст.: Б. Морандо у 1589 р. спорудив шанці під Високим Замком [12, с. 368] та виконав проєкт міських укріплень, ступінь реалізації якого невідомий, невідоме також креслення проєкту; А. Пассаротті у 1607 р. зробив три варіанти начерку новітніх львівських укріплень [6, с. 20], які не були реалізовані через їх грандіозні масштаби, брак коштів, людей та військового приладдя, креслення цих укріплень також не збереглися; Т. Шемберг у 1608 р. визнав потребу укріпити не Галицьке, а Краківське передмістя, починаючи від церкви Св. Юра, а Галицьке передмістя радив знести, проте проєкт, за браком часу, не виконав [6, с. 20]; у 1614 р. П. Римлянин у співавторстві виконав “делінеацію і модель” бастионних укріплень [6, с. 20], сама модель, як і ступінь реалізації цього проєкту – невідомі; М. Руцький у 1614 р., після огляду міських фортифікацій, радив: “краще старі мури боронити, ніж нові будувати” [6, с.20]; В. Апельман у 1615 р. провів ревізію міських укріплень і зробив проєкт новітніх фортифікацій [6, с.21], ступінь реалізації цього проєкту, як і його креслення – невідомі; П. Гродзицький у 1633 р.

оглядав міські вали і робив їх обміри [6, с.22] (про опрацювання ним нових укріплень міста ніхто із дослідників не згадував, хоча цей автор залишив у Львові свої реалізовані праці, зокрема у 1639–1640 рр. під його керівництвом збудовано Королівський арсенал [13, с.75]); Ф. Геткант у 1635 р. виконав план нових укріплень Львова з околицями [14, с.17] (оригінал плану зберігається у Крігсархівен у Стокгольмі [15]); у 1652 р. коли муніципальна влада розпочала оновлення старих фортифікацій, Ф. Геткант виконав ще один проект укріплень міста [6, с.21] (цей проект не знайдено); Я. Боні у 1647 р. “муніцію навколо міста на пергаменті описав” [6, с.22] (проект не віднайдений); А. дель Аква приїхав до Львова у 1652 р., де виконував роботи, пов’язані з львівськими фортифікаціями [6, с.21]; Я. Беренс у 1678 – 1682 рр. виконав план-проект фортифікацій Львова [16, с.409] (креслення цього проекту зберігається у Львівському історичному музеї [17]); Деро (Десро) у 1695 р. виконав план львівських фортифікацій (креслення зберігається у Львівському історичному музеї [18]).

Отже, всі перелічені роботи можна поділити на дві групи. Перша – це проекти вдосконалення (реконструкції, добудови) вже зведених оборонних укріплень міста та проекти укріплення сакральних об’єктів, розміщених поза міськими укріпленнями. Друга група – це проекти створення нової оборонної лінії, яка би охоплювала територію передмість. Про частину таких проектів маємо лише письмові згадки, але їх креслення дотепер не віднайдено. Їхній пошук можна вважати актуальним завданням для дослідників Львова. Лише три документи із усіх перелічених проектів у наш час добре відомі дослідникам. Це – проекти Ф. Гетканта, Я. Беренса та Деро.

Проект Ф. Гетканта – найраніше зі збережених відомих креслень проектів бастионних укріплень міста Львова XVII ст. На верхньому картуші напис “Ситуація Львова” (Ситуаційний план Львова) виконав Ф. Геткант у 1635 р. О.Чернер припускає, що відоме нам зображення – спрощена копія із оригіналу [19, с.122].

Проектована лінія укріплень охоплює середмістя, територію передмість і прилеглі території потужним бастионним кільцем. Спосіб формування оборонного периметра, форма і пропорції елементів, застосування різних форм фланкувальних споруд указують на те, що укріплення, зображені на цьому проекті, розроблено на засадах староголландської школи бастионних фортифікацій.

Староголландська школа бастионних фортифікацій сформувалася у кінці XVI ст. у Нідерландах і набула популярності у Європі з огляду на прості й ефективні форми укріплень і доступні матеріали [3, с.107]. У першій половині XVII ст. на території Речі Посполитої староголландська школа перериває розвиток новоіталійської школи і стає основою подальшого розвитку фортифікацій впродовж XVII ст. [3, с.112]. Основні риси цієї школи – це простота геометризованих нарисів, застосування для формування основного оборонного периметра земляно-дерев’яного вала, покритого дерном, або земляного вала з мурованим ескарпом, відсутність вух у бастионів, широкі заводнені рови, велика кількість додаткових зовнішніх укріплень. Для цієї школи характерні доволі низькі бастиони і куртини, зовнішня сторона яких повністю прихована від передпілля валом, розташованим перед головним ровом [3, с.112].

Ступінь реалізації проекту Ф. Гетканта невідомий. Залишки декількох укріплень східного прясла, які за формою та стилістичними ознаками нагадують фрагменти бастионної лінії, що запроєктував Ф. Геткант у 1635 р., зображені на пізніших картах та планах Львова: плані Ж. І. Десфілля 1766 р., плані А. Геєгерштайна 1780 р., плані 1790 р., карті Ф. фон Міга 1779–1782 рр. та відчитуються у сучасному терені.

Проект Я. Беренса. Важливим графічним документом є проект новітніх оборонних споруд, що виконав Я. Беренс наприкінці XVII ст. Я. Беренс народився у Пруссії, служив генеральним інженером коронної артилерії, у 1682 р. став полковником [20, с. 448]. У 1678–1682 рр. під керівництвом Я. Беренса проводилося будівництво земляних фортифікацій нової системи (бастионної). Спочатку були проведені роботи біля гори Високого Замку [2, с. 128]. Згодом було збудовано потужну лінію бастионів з боку Галицького передмістя.

Коротко розглянемо план нових оборонних фортифікацій міста Львова, що виконав Я. Беренс. Середміські укріплення – Високий і Низький мури, третя лінія укріплень з бастионами і бастеями – подані, за деякими незначними винятками, без змін. Західне прясло третьої лінії було доуфортифіковане рядом трикутних бастей. На проекті нова четверта лінія бастионних укріплень оточує

місто та прилеглі території, примикаючи лише з заходу до укріплень третьої лінії. Ця лінія творить закритий оборонний периметр, розвинутий по ширині, і складається з основного вала бастионного нарису, передвала, фоси, зовнішніх укріплень і галсису. Укріплення Високого Замку стали складовою четвертої бастионної лінії укріплень.

Цей проект виконано згідно із засадами староголландської школи бастионної архітектури першої половини XVII ст., з урахуванням вимог та можливостей артилерії кінця XVII ст. Немає сумнівів щодо реалізації частини цього проекту для уфортифікування Галицького передмістя. Фрагменти східного прясла “лінії Я. Беренса” видно на пізніших планах та картах Львова, таких як: план Львова і його передмість із кінця XVIII ст.; план 1780 р., виконаний Ф. д’Ертелом, підписаний А. Пінтерсгоффеном; план 1777 р., виконаний Й. Д. Фон Губером; план 1766 р., виконаний Ж. І. ду Десфіллем; план 1780 р., виконаний А. Геєрштайном; карта Львова 1779 – 1782 рр., виконана Ф. фон Мігом; план 1790 р.

Дослідження у натурі збережених фрагментів львівських укріплень XVII ст., відображених у рельєфі на сучасній топогеодезичній підоснові, підтвердили припущення про часткову реалізацію укріплень, що запроєктував Я. Беренс. Залишки бастионів та контури збережених слідів бастионів (у кварталі за будинком обласної адміністрації, у parcelі будинку № 5 на вулиці Личаківській, у подвір’ях на вулиці П. Римлянина, у районі вулиць М. Кривоноса, М. Лисенка, Вузької, Просвіти, А. Богомольця, С. Кльоновича та ін.) тотожні із зображеними укріпленнями на проекті Я. Беренса. Робота з відтворення трасування східного фрагмента лінії Я. Беренса на сучасній підоснові підтвердила, що частина пізніших елементів містобудівельної структури цієї частини міста (межі ділянок, конфігурація ділянок та кварталів, напрямки окремих вулиць тощо) збігаються із колишніми межами оборонних споруд бастионної лінії Я. Беренса [9].

Всупереч загальнопоширеній тенденції, згідно з якою кожна наступна лінія бастионних укріплень охоплювала все більшу за обсягом територію і відповідно мала більший периметр, територія, яка була оточена поясом укріплень на проекті Я. Беренса, значно менша за територію, яка оточена поясом укріплень на проекті Ф. Гетканта, виконаному на півстоліття раніше за проект Я. Беренса. На нашу думку, глобальний за масштабом проект Ф. Гетканта не був повністю реалізований через невідповідність запланованих робіт економічним можливостям із спорудження, озброєння та підтримання можливості функціонування цих фортифікацій. Проект Я. Беренса, завдяки меншому за периметром нарису, ефективно поєднував економічну спроможність і вимоги щодо уфортифікування території міста.

Проект Дєро. Останнім із відомих збережених проектів львівських фортифікацій XVII ст. був, як згадано вище, план реорганізованого (реформованого) м. Львова, обложеного турецькими військами у 1695 р. Його виконав інженер-фортифікатор Дєро.

План досить схематичний: вільне трактування рельєфу, спотворені розміри та форма ряду об’єктів. Проте у цьому проекті укріплення середмістя та східне прясло фортифікацій із незначними відмінностями аналогічне проекту Я. Беренса, що доводить існування у терені реалізованих укріплень лінії авторства Я. Беренса станом на 1695 р. (на час складання плану Дєро). Що стосується решти бастионних укріплень і редутив, зображених на плані Дєро, не можна стверджувати однозначно, які з них реалізовано станом на 1695 р., а які пропонували у цей момент реалізувати. Тому цей проект потребує ґрунтовних подальших досліджень.

Цінним матеріалом для вивчення львівських фортифікацій є прорисовування і схеми з втрачених планів. Одна з маловідомих схем, яка містить зображення львівських укріплень, опублікована у 1924 р. в атласі Офіцерської школи артилерії в Торуні [21, табл. 4]. Є два примірники цієї схеми (чорно-білий і кольоровий). Ця схема чітко не ідентифікована. Середмістя на ній подано схематично. Нарис бастионних укріплень, зображених на цій схемі, ми трактуємо як можливе прорисовування із плану, створеного у кінці XVI – на початку XVII ст., оскільки на ньому немає такого суттєвого і важливого елемента, як укріплення Бернардинського монастиря, які існували вже у першій половині XVII ст. і які зображені на всіх існуючих планах і схемах укріплень Львова. Нарис укріплень виконано на поєднанні засад староіталійської та староголландської шкіл бастионної архітектури, на що вказує застосування великорозмірних прямолінійних прясел та спосіб фланкування зображених бастионів. Авторство цих укріплень могло належати одному із авторів утрачених проектів: В. Апельману, П. Римлянину, А. Пассаротті або Б. Морандо.

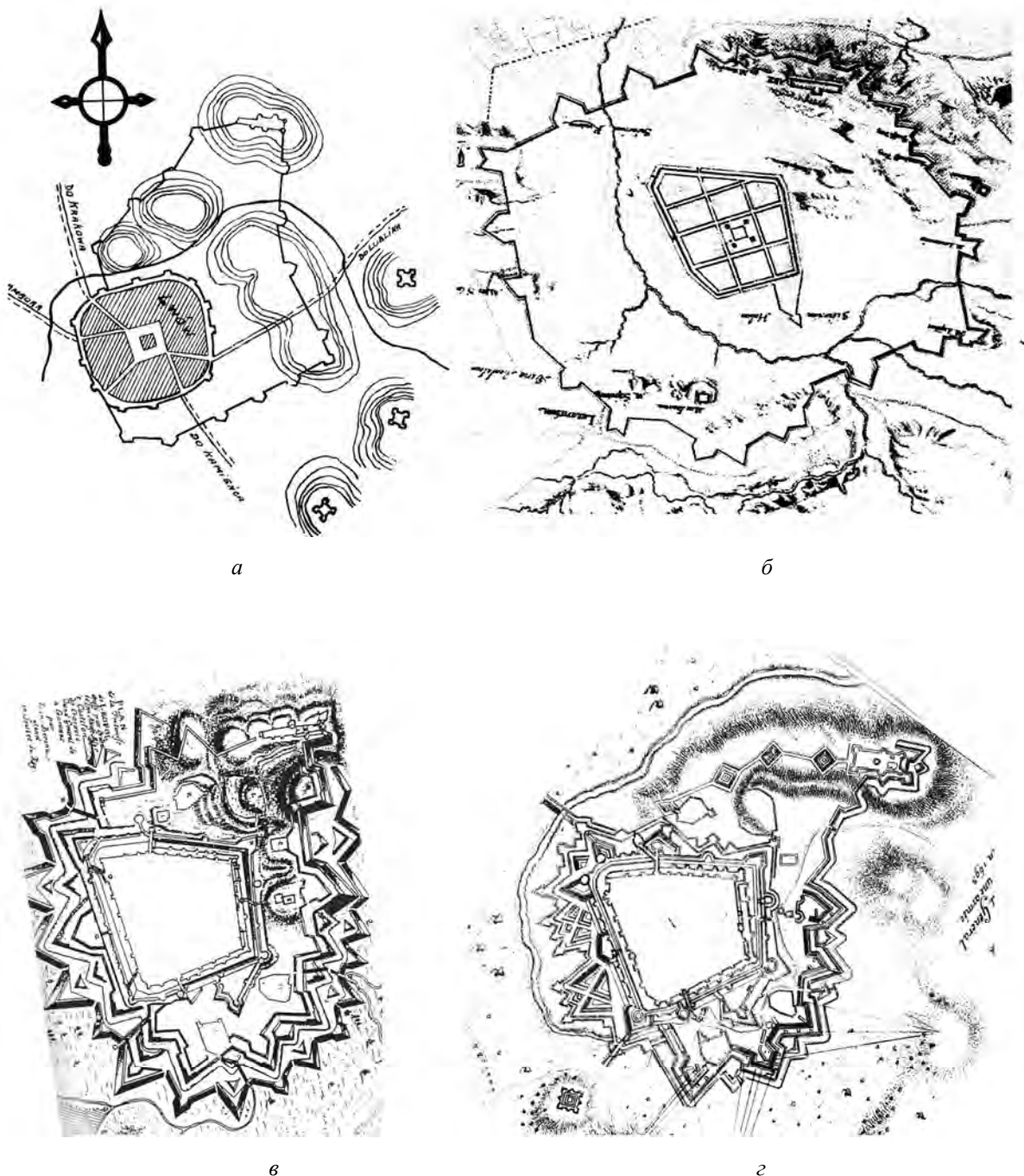

Рис. 1. Плани та схеми бастионних фортифікацій Львова XVII ст.:
 а – схема львівських бастионних укріплень з Атласу Офіцерської школи артилерії;
 б – план, який виконав Ф. Геткант 1635 р. (фрагмент);
 в – план, який виконав Я. Беренс у кінці XVII ст. (фрагмент);
 г – план, який виконав Дєро у 1695 р. (фрагмент)

Висновок

У XVII ст. поширення вогнепальної зброї великих калібрів спричинило необхідність не модернізації наявних, а термінового спорудження принципово нових бастионних укріплень, що змусило львів'ян розпочати роботи зі створення нових ліній укріплень, щоб покращити обороноздатність середмістя і передміських територій. До нашого часу збереглися залишки частково реалізованих бастионних укріплень, запроєктованих Ф. Геткантом, Я. Беренсом, та залишки укріплень, зображених на проекті, що виконав Дєро.

Аналіз хронології будівництва укріплень XVII ст. та ідентифікація вищезгаданих споруд відносно авторства і панівного стилю фортифікаційного будівництва на території Східної Європи у зіставленні з документальними згадками, іконографічними матеріалами та збереженими фрагментами дає підстави зробити припущення, що всі львівські укріплення XVII ст. створено в основному на засадах поширеної у Європі у XVII ст. староголландської школи фортифікаційної архітектури.

Якісна роль згаданих бастионних укріплень досі не була досліджена, у джерелах переважають негативні оцінки споруджених укріплень, що, як правило, ґрунтуються на твердженнях сучасників укріплень на кшталт "... є і довго буде те давнє, однак непотрібне і недосконале творіння на здивування і посміховисько для чужих, бо не тільки будь-якій обороні міста шкодить, але й противнику за найкращу оборону служить ..." [16, с. 409]. Суб'єктивність цих тверджень пов'язана з багатьма чинниками, такими як необізнаність з реальними військовими потребами, можливостями і вимогами тогочасного військового будівництва, нерозумінням ролі новітніх фортифікацій, особистою економічною зацікавленістю тощо.

Нині у зв'язку з великим масивом інформації, що зібрали історики, археологи і архітектори стосовно фортифікацій XVII ст. і укріплень Львова зокрема, постала потреба переглянути роль укріплень XVII ст. у обороні Львова, що передусім потребує подальших комплексних історико-інженерних досліджень.

1. Witwicki J. *Obwarowania sródmiescia Lwowa* // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. — Warszawa: PWN, 1971. — Т. 16. — S.139–204.
2. Tomkiewicz W. *Dzieje obwarowan miejskich Lwowa* // *Kwartalnik architektury i urbanistyki*. — Warszawa, 1971. — S.93–137.
3. Bogdanowski J. *Architektura obronna w krajobrazie Polski*. — Warszawa-Kraków: PWN, 1996. — 612 s.
4. Malaszowicz E. *Obóz iobszar warowny Lwów* // *Teka Komisji Urbanistyki i Architektury*. — Warszawa: PAN., 1989 — Т. XXII. — S. 243–253.
5. Гронський Й. *Оборонні укріплення середньовічного Львова* // *Жовтень*. — Львів, 1979. — № 7. — С.122–131.
6. Вуйцик В.С. *Фортифікатори Львова 15 – 17ст.* // *Вісник Інст. "Укрзахідпроект-реставрація"* — Львів, 1994. — № 2. — С. 18–23.
7. Łobocki J.M. *Plan Lwowa Fryderyka Getkanta z 1635 roku i jego interpretacja* // *Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki*. — Т. XVI. — Warszawa. — 1982. — S.65–75.
8. Бевз М., Оконченко І. *Дослідження планувальних характеристик та стильових ознак проектів бастионових укріплень Львова XVII ст.* // *Архітектура: Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка"*. — Львів, 2001. — № 410 — С. 53–61.
9. Бевз М. Оконченко І. *Ідентифікація втраченої оборонної архітектури Львова XVII ст. "Лінія Беренса"* // *Пам'ятки України*. — К., 2004. — № 1. — С.26–39.
10. Оконченко І.В. *Мілітарна архітектура в історичних панорамно-перспективних зображеннях Львова* // *Архітектура: Вісник Нац. ун-ту "Львівська політехніка"*. — Львів, 2011. — № 716. — С.191–197.
11. Kiersnowski A. *Historia rozwoju artylerii*. — Oświęcim: Napoleon V, 2010 — 446 s.
12. Вуйцик В.С. *Архівні джерела про перебування архітектора Бернардо Морандо у Львові* // *Записки НТШ*. — Том СС XXVII. — Львів, 1994 — С. 367–371.
13. Липка Р.М., Вуйцик В.С. *Зустріч зі Львовом*. — Львів: Каменярь, 1987. — 175 с.
14. Грегубова Т. *Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами* // *Архітектурна спадщина України*. — К.: Українознавство, 1996. — № 3. Ч. 2. — С.17.
15. *План-проект, виконаний Ф. Геткантом. Оригінал у Військовому архіві (Kriegsarchiven) у Стокгольмі. Копія знаходиться у ЦДІА м. Львова. Ф.742, оп.1, од. збереж. 1141.*
16. Jozefowicz T. *Kronika miasta Lvova od roku 1634 do 1690, obejmujaca w ogolnoscі dzieje rusi czervonej, a zwłaszcza Historya arcybiskupstwa Lvovskiego v tej epoce*. — Lvov: zaklad narod. im. Ossolinskich, 1854. — 456 s.
17. *План-проект, виконаний Я. Беренсом. Львівський історичний музей. Фонд Графіки. Інв.№ Г-4337.*
18. *План-проект, виконаний Сіром Десро. План фортифікації Львова під час турецької облоги 1695 р. Львівський Державний історичний музей. Фонд графіки, інв. № 36.*
19. Czerner O. *Lwów na dawnej rycinie i planie*. — Wroclaw-Warszawa-Kraków: Zaklad Narodowy im. Ossolińskich, 1997. — 133 s.
20. *Polski słownik biograficzny*. — Kraków: Polska Akademia umiejętności, 1935. — Т.І. — S. 448.
21. Alexandrowicz A.W. *Rozwój historyczny fortyfikacji. Przedruk z wydania 1924 r.* — Oświęcim: Napoleon V, 2010. — 126 s. i 43 s.tabl.